

beneficiële landschap, waarbij ze hun benoeming doorgaans wel aan een klooster, abdij, kapittel of de Leuvense Universiteit te danken hadden, maar waarbij ze op pastoraal vlak verantwoording aan de ordinarius verschuldigd waren, bood zielzorgers bij geschillen de gelegenheid om partijen tegen elkaar uit te spelen en gaf hen wat manoeuvreerruimte wanneer ze iets wilden bekomen.³³ Het geschipper tussen de kerkelijke overheid (i.c. de bisschop) en de Raad in de processen die ze voerden, bewees dat sommige van hen hier optimaal gebruik van maakten.

³³ QUAGHEBEUR T., *Posttridentijnse benoemingsprocedures voor pastoors in het aartsbisdom Mechelen (1586-1786)*, in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 9 (2000), p. 350-353; Voor de benoemingsprivileges van de Leuvense Universiteit zie BOUTE B., *Academic Interests and Catholic Confessionalisation. The Louvain Privileges of Nomination of Ecclesiastical Benefices*, Leiden en Boston, 2010.

Carel doet het met zijn dochter. Roddels in Kortrijkse processen in de achttiende eeuw

Elwin Hofman
KU Leuven

Inleiding

In 1779 stelden de Kortrijkse schepenen een onderzoek in naar het gedrag van de 36-jarige arbeidershulp Carel Verbeke. Joannes Geeraert, een 54-jarige collega-arbeider, wist hen te vertellen dat Verbeke voortdurend dronk, weinig werkte en veel vloekte. Bovendien had hij "hooren seggen de gepasseerde weke" dat Verbeke geweld gebruikt had om "oneerbaerheid" te bedrijven met een dienstmeid. Sterker nog, hij had toen ook horen beweren dat hij zijn eigen dochter naakt bij zich had laten komen om ook met haar "onkuysscheyt" te plegen.

Geeraert stond met zijn getuigenis niet alleen. Ook Pieter De Clercq, een 34-jarige arbeider, had een en ander opgevangen. Verbekes moeder had aan De Clercqs vrouw gezegd dat "Verbeke als hij 's avonds thuis quaem op eene brutale [oorspronkelijk "oneerbaere" is doorstreept] wijze was handelende met zijn dochterken". Ze had eraan toegevoegd: "Ik soude geerne mijn handteecken geven om hem in het rasphuys te doen stellen."¹

Procesdossiers zijn rijk aan dergelijke getuigenissen 'van horen zeggen'. Ze zijn moeilijk te interpreteren. Toch zijn het geprivilegieerde bronnen die toelaten om de ideeën en praktijken van gewone mensen van onderop te bestuderen. Roddelen, dat ik definieer als communiceren over afwijkend of verrassend gedrag van afwezigen, zonder duidelijke intentie, gebeurde meestal mondeling.² Procesdossiers behoren tot de weinige documenten waarin mensen de gelegenheid kregen, soms zelfs aangemoedigd werden, om roddels te laten neerschrijven en zo voor latere onderzoekers beschikbaar te maken. Die roddels werden zo echter uit hun oorspronkelijke context gerukt. Om gerechtelijke onderzoeken als bronnen voor de geschiedenis van het roddelen te kunnen gebruiken, is het noodzakelijk die contexten in kaart te brengen.

¹ RIJKSARCHIEF KORTRIJK (RAK), *Oud Stadsarchief (OSAK)*, 3842/1, Informatienopende het gedragh van Carel Verbeke, 1779.

² Zie de uitgebreide verantwoording van een gelijkaardige definitie in DE BACKER C., *Like Belgian Chocolate for the Universal Mind. Interpersonal and Media Gossip from an Evolutionary Perspective*, Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, UGent, 2005, hfdst. 1 (www.ethesis.net/gossip/gossip_contence.htm).

Dit is uiteraard niet de eerste studie die een dergelijke methodologie wil uiteenzetten. Carlo Ginzburg werd beroemd om zijn methode van 'reading the gaps', die op zoek ging naar de passages in een tekst waarin de stem van de ondervraagde doorklonk.³ In eigen land bouwde Julie Carlier op die inzichten voort in een methodologisch artikel over het gebruik van procesdossiers om vroegtwintigste-eeuwse seksualiteit te bestuderen.⁴ Heel recent propageerde Elizabeth Cohen de notie van 'situated oralities' om orale cultuur te bestuderen aan de hand van gerechtelijke bronnen.⁵ Met dat concept wilde Cohen expliciteren dat taalgebruik *altijd* contextgebonden is en vanuit die context begrepen moet worden. Juridische bronnen zijn bijgevolg even bruikbaar als alle andere. In deze bijdrage wil ik die vroegere studies verder uitwerken en concreter maken voor het juridische bronnenmateriaal uit de vroegmoderne Zuidelijke Nederlanden. Voor het eerst ga ik specifiek in op de problematiek van roddels. Ik licht hier expliciet drie relevante contexten uit: de logica van oraliteit, de logica van het getuigen en de logica van sociale controle.

De bronnen die ik bestudeerde, zijn de processtukken geproduceerd door de Kortrijkse schepenbank in de achttiende eeuw. Die worden bewaard in het fonds Oud Stadsarchief van het Rijksarchief te Kortrijk, dat voor het hele ancien regime ongeveer 10.000 nummers bevat die aan rechtspraak gerelateerd zijn. Ik selecteerde de stukken die betrekking hadden op Kortrijk stad in de achttiende eeuw. Vooral de criminele dossiers waren bruikbaar, omdat die uitgebreidere getuigenverhoren bevatten, en op die dossiers zal hier de focus liggen. Ook de gerechtelijke onderzoeken met betrekking tot collocatie, opsluiting op verzoek van (gewoonlijk) familieleden, bevatten vaak getuigenissen 'van horen zeggen'. Van de ca. 400 dossiers die ik meer in detail bestudeerde, bevatten er 30 uitzonderlijk veel voor mijn onderzoek naar roddelen relevante informatie.⁶

³ GINZBURG C., *The inquisitor as anthropologist*, in *Clues, myths and the historical method*, Baltimore, 1989, p. 156-164.

⁴ CARLIER J., "De wil tot weten" en de "list van de leugen". *Methodologische suggesties voor de historische kritiek van gerechtelijke bronnen met het oog op de studie van seksualiteitsbeleving from below*, in *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 38, 2008, p. 297-322.

⁵ COHEN E.S., *She Said, He Said: Situated Oralities in Judicial Records from Early Modern Rome*, in *Journal of Early Modern History*, 16, 2012, p. 403-430.

⁶ De resultaten van dit onderzoek kunnen teruggevonden worden Hofman E., *Marianne is een hoer. Roddelen en sociale controle in het achttiende-eeuwse Kortrijk*, Onuitgegeven masterproef, KU Leuven, 2012.

1. Orale communicatie

Historici hebben nog niet zo lang interesse in de geschiedenis van roddelen en andere banale vormen van communicatie. Pas in de vroege jaren '90 won het onderzoek aan belang.⁷ Antropologen, sociologen en sociale psychologen waren hen vele jaren voor.⁸ Deze paragraaf wil op basis van hun ideeën aandacht geven aan de bijzonderheden van orale transmissie van roddels in het verleden en onderzoeken hoe historici daar rekening mee moeten houden.

De meeste roddels vonden hun oorsprong in een directe waarneming. In een stad als Kortrijk leefde de achttiende-eeuwse mens voortdurend onder het oog van zijn of haar medeburgers. Mensen woonden dicht bijeen en de grenzen tussen publiek en privaat waren niet altijd even scherp. Buren hielden elkaars gedrag dan ook nauwlettend in de gaten.⁹ Dat gold des te meer wanneer mensen vermoedden dat er wel eens iets aan de hand zou kunnen zijn. Buurman Carel Dumortier vond het in 1783 verdacht toen 'een vreemden religieus' het huis van de vrouw van Francis Hofman binnenkwam terwijl haar man en kinderen weg waren. Vrouw Hofman had immers geen al te beste reputatie. Hij had bijgevolg 'de curieusheid [...] van te gaen zien met eene ladder aldoor de pannen van het dak van het huijse van de gemelden Hofman.' En jawel, vrouw Hofman en de vreemde religieus waren elkaar innig aan het omhelzen.¹⁰ Observatie en roddels versterkten elkaar.

Niet elke observatie leidde uiteraard tot geroddel. Individuen beslisten aan de hand van de concrete situatie of ze zouden roddelen: wat zagen ze, wie zagen ze, met wie waren ze aan het praten, welke sociale rol speelden ze, waar bevonden ze zich? Door het, vaak onbewuste, afwegen van deze

⁷ Vgl. HORODOWICH E., *Introduction: Speech and Oral Culture in Early Modern Europe and Beyond*, in *Journal of Early Modern History*, 16, 2012, p. 303.

⁸ Het klassieke antropologische werk dat veel studies van roddels beïnvloed heeft is GLUCKMAN M., *Gossip and Scandal*, in *Current Anthropology*, 4, 1963, p. 307-316. Vroege psychologische studies zijn ALLPORT G.W. en POSTMAN L., *The psychology of rumor*, New York, 1947; ROSNOW R.L. en FINE G.A., *Rumor and Gossip: the social psychology of hearsay*, New York, 1976. Een populaire studie trachtte roddelen evolutionair te verklaren: DUNBAR R., *Grooming, gossip, and the evolution of language*, Cambridge Mass., 1996. Twee recentere artikels bieden een goede synthese van de huidige stand van het onderzoek in de sociale wetenschappen: FOSTER E.K., *Research on Gossip: Taxonomy, Methods, and Future Directions*, in *Review of General Psychology*, 8, 2004, p. 78-99; DIFONZO N. en BORDIA P., *Rumor, Gossip and Urban Legends*, in *Diogenes*, 213, 2007, p. 19-35.

⁹ HOFMAN E., *Dikwijls Bespied. Sociale controle onder burens in het achttiende-eeuwse Kortrijk*, in *De Leiegouw*, 54, 2013, p. 27-40. Vgl. COWAN A., *Seeing is Believing: Urban Gossip and the Balcony in Early Modern Venice*, in *Gender & History*, 23, 2011, p. 721-724.

¹⁰ RAK, OSAK, 14676/2, Informatie nopen de het gedrag van de vrouw van Francis Hofman, 1783.

factoren schatte een individu de effecten van het vertellen of niet vertellen van een roddel in en ging op basis daarvan over tot een bepaalde handeling. Als individuen beslisten te vertellen, werd de overgang gemaakt van een reële ervaring naar een symbolische taligheid. Waarnemingen waren complex en chaotisch. Ze bevatten geen structuur van zichzelf. Door ze in taal om te zetten schiepen individuen die structuur en werden ervaringen betekenisvol. Roddelen was een *performatieve taalhandeling*: het weerspiegelde de werkelijkheid niet, maar voerde ze op en maakte ze op die manier reëel.¹¹ De vorming van een narratief was bijgevolg niet neutraal, maar contextgebonden. Er was nooit een 'pure' of 'authentieke' oraliteit, maar altijd een 'gesitueerde oraliteit', die afhankelijk was van status, beroep, gender, leeftijd, de specifieke setting en de inzet van het gesprek.¹²

Het is een cliché dat roddels naarmate ze zich verspreidden steeds verder afweken van de 'waarheid'. Dat cliché heeft goede gronden: individuen interpreteerden roddelverhalen elk op hun eigen manier. Als ze dan beslisten om de roddel opnieuw door te vertellen, schiepen ze een nieuw narratief en moesten ze eventuele gaten in dat narratief opvullen met andere informatie en interpretaties. Naarmate een roddel verspreidde, vonden er drie processen plaats: ten eerste een proces van *nivellering*, waarbij verhalen korter en eenvoudiger werden. Ten tweede was er sprake van een *verscherping*, waardoor de verhalen selectiever werden. Ten slotte vond er *assimilatie* plaats, waardoor verhalen meer coherent werden en meer consistent met de verwachtingen van vertellers en toehoorders.¹³ Daardoor kon de roddel steeds verder afwijken van de werkelijkheid zoals die oorspronkelijk ervaren was. De Kortrijkse priester Joannes Verslype oreerde al in 1712: 'Van hooren seggen liegt men veel!'¹⁴

Een uitzonderlijke casus uit 1780 biedt veel inzicht in deze processen. Op Aswoensdag van dat jaar gingen vier vrienden rechtstreeks van het carnavalsfeest naar de ochtendmis. Ze waren echter stomdronken en haalden allerlei fratsen uit: ze lachten en maakten lawaai in de kerk, en een van hen trachtte zelfs zijn pijp aan te steken met de kaarsen! Heel wat individuen konden een deel van de gebeurtenissen met eigen oren en ogen waarnemen. Ze wisselden ervaringen uit en construeerden zo een verhaal over de gebeurtenissen.

¹¹ Vgl. AUSTIN J.L., *Voordrachten over wat we met woorden doen*, in *Studies over taalhandelingen*, Meppel, 1981, p. 41-68.

¹² COHEN, *She Said, He Said*, 409-410.

¹³ ALLPORT en POSTMAN, *The psychology*, 134-138.

¹⁴ VERSLYPE J., *Historie en overeenkominge der vier evangeliën*, dl. 1, bk. 1, Gent, 1712, p. 374.

Bij het componeren van een narratief deden de roddelaars een beroep op het sociaal geheugen van hun samenleving. Voorgaande jaren waren er tijdens de mis van Aswoensdag immers problemen geweest met mensen die jenever dronken in de kerk. Bij het vormen van een nieuw verhaal werd dat element er als vanzelf aan toegevoegd. Het maakte het verhaal logischer en herkenbaarder, kortom, waarachtiger. Er werd zelfs verteld over onbestaande dialogen. Een getuige had gehoord dat iemand gezegd had dat de keetschoppers in de kerk ruzieden over de jenever: 'Gaet gij het al uyt drinken, en sullen wij niet hebben?'

Naarmate het verhaal zich verspreidde, werden de gebeurtenissen steeds indrukwekkender. Er werd – zo zei men – niet enkel 'gesmoort en genever gedronken', de mannen zouden ook vrouwen op hun schoot genomen hebben. Aan een van de ooggetuigen waren een paar mensen zelfs komen vragen 'of het waer was dat men op den predikstoel gegaen hadde, alsook dat eenen anderen gekleet in vroupersoon soude geseten hebben in den biechtstoel van den prediker, gelijk sij hadden hooren seggen'. De band met de oorspronkelijke gebeurtenissen was inmiddels ver zoek. Tegelijk werd de morele betekenis steeds duidelijker: door hun dronken fratsen hadden de betrokkenen een sacrale ruimte onteerd. Hun gedrag was niet aanvaardbaar. De normatieve en sociale context bepaalde mee hoe roddels verteld werden.¹⁵

Roddels lezen als weergaves van een objectieve werkelijkheid zou geheel onverstandig zijn. Roddels waren altijd gesitueerd in concrete contexten, sociale herinneringen en persoonlijke belangen. Door een getuigenis waarin roddels voorkomen echter nauwgezet te analyseren, kunnen historici veel te weten komen over de bezorgdheden, veronderstellingen en vertelmechanismen die in de samenleving heersten. Bij die analyse moet echter ook rekening gehouden worden met de specifieke context waarin de roddels tot de hedendaagse onderzoeker komen: de context van het getuigen.

2. Getuigen

Wanneer de baljuw, de lokale gerechtsofficier die dienst deed als openbare aanklager, een crimineel feit ontdekte, kon hij de schepenen verzoeken een onderzoek in te stellen. Dat gebeurde bijvoorbeeld nadat een klacht was ingediend, door een signalement of door een gerucht dat de ronde deed. Minstens twee schepenen en een griffier begaven zich dan op pad om een *informatie preparatoire*, een gerechtelijk vooronderzoek, op te stellen. Ze legden hun oor te luister bij iedereen die mogelijk op de hoogte kon zijn van

¹⁵ RAK, OSAK, 14294, Proces tussen de luitenant-hoogbaljuw en Guillielmus Honnoré e.a., 1780.

het delict en namen hun verklaring onder eed op. Vervolgens werd de verdachte zelf ondervraagd aan de hand van een vooraf opgestelde vragenlijst, die zo objectief mogelijk moest zijn. Er kon tot slot een formele herondervraging van de getuigen volgen.¹⁶

De opgetekende getuigenissen werden op verschillende manieren beïnvloed door de context van het getuigen: ze ondergingen de invloed van de achtergrond en belangen van de griffier, van de ondervragers en van de getuigen zelf. De duidelijkste beïnvloeding van de getuigenis gebeurde bij het op schrift stellen ervan. In de *informatie preparatoire*, die de meest uitgebreide getuigenissen bevat, noteerde de griffier de getuigenis in de derde persoon en werden de vragen of suggesties van de schepenen weggelaten. Zo begon de getuigenis van Joannes Geeraert, na de formele voorstelling van de getuige, met de verklaring "dat hij wel is kennende Carel Verbeke aerbeyders hulpe". Het spreekt voor zich dat Geeraert deze woorden niet geuit heeft, zelfs niet in de eerste persoon, maar dat hij wellicht positief antwoordde op de vraag of hij Carel Verbeke kende.

Een traditioneel euvel is ook het formaliseren en opkuisen van het taalgebruik door de griffiers. In een verkrachtingszaak in 1727 getuigde het slachtoffer, Marie Blomme, dat haar aanrander Joseph Coppieters "somwijlen sijne mannelijckheijt [was] stekende in de vrouwelijke partije ende somtijts in haer fondament, waer doore sij seer geincommodeert is geweest." Het is moeilijk in te schatten in welke mate Blomme zelf dergelijk omslachtig taalgebruik hanteerde en hoeveel de griffier aangepast heeft.¹⁷

Een mogelijkheid om toch de stem van de ondervraagde terug te vinden in de schriftelijke neerslag van zijn of haar getuigenis, is Carlo Ginzburgs methode om een tekst heel nauwgezet te lezen ("close reading") en op zoek te gaan naar de 'gaten', interne tegenstellingen, in de tekst. Op bepaalde momenten waren ondervragers en griffiers immers niet in staat om zich de antwoorden van een bepaald individu toe te eigenen en slopen de ideeën van de gewone mensen in de tekst.¹⁸

In de praktijk is het niet altijd even duidelijk hoe tegenstellingen in teksten geïnterpreteerd moeten worden en waar de stem van de ondervraagde echt doordringt. Dat maakt de getuigenissen niet onbruikbaar. Hoewel ze geen directe weergave zijn van de woorden van de getuige, konden de getuigen zich wel in de tekst vinden. Nadat de griffier het verhaal had

¹⁶ MONBALLYU J., *De hoofdlijnen van de criminele strafprocedure in het graafschap Vlaanderen (16de tot 18de eeuw)*, in VAN RHEE C.H. en STEVENS F. red., *Voortschrijdend procesrecht: een historische verkenning*, Leuven, 2001, p. 76-96.

¹⁷ RAK, OSAK, 8055, Proces tussen de luitenant-hoogbaljuw en Joseph Louis Coppieters, 1727-1729.

¹⁸ GINZBURG, *The inquisitor as anthropologist*. Zie ook CARLIER, *Methodologische suggesties*, p. 299-302.

neergeschreven, werd de hele tekst immers voorgelezen en moest de getuige bevestigen dat dit zijn of haar getuigenis was. In de praktijk leidde dat soms tot aanpassingen: in het geval van Carel Verbeke liet Pieter De Clercq het woord "oneerbaere" vervangen door "brutale". Hoewel de getuigenissen geen letterlijke neerslag waren van wat de getuigen zeiden, was het wel een tekst die ze 'zegbaar' vonden. In dat opzicht kan ook die vervormde tekst inzicht bieden in de culturele leefwereld van de ondervraagden.¹⁹

De getuigenis onderging niet alleen invloed van de griffiers, maar ook van de ondervragers, de schepenen, die de getuige in een bepaalde richting stuurden. Ze waren op zoek naar getuigenissen die aansloten bij hun opvattingen en stelden vragen in die richting. Soms vroegen ze naar de kletspraatjes die over de verdachte circuleerden, soms deden ze dat niet. Soms zochten ze de zaak uit tot op het bot, soms namen ze genoegen met wat vage getuigenissen. Ze wilden een verhaal dat aanvaardbaar was, maar konden dat niet volledig zelf schrijven: ze bleven afhankelijk van de getuigen zelf.²⁰

Die getuigen waren ook geen neutrale partijen. De collega's van Verbeke die getuigden in de rechtszaak, stonden duidelijk niet op vriendschappelijke voet met hem. Ze getuigden stuk voor stuk dat hij 'weinig' werkte, 'vaak' vloekte en 'te veel' dronk. Door op die manier aan te sluiten bij de elite-opvattingen over arbeidsethos, bevestigden ze de negatieve opvattingen van de schepenen over Verbeke en werkten ze mee aan zijn veroordeling en uitstoting uit de samenleving. Hun getuigenis was, in termen van Michel de Certeau, een tactische getuigenis.²¹ Getuigen wilden altijd bepaalde doelen bereiken – zichzelf vrijpleiten, hun vervelende buurman wegwerken – en construeerden hun verhaal in functie daarvan. Ze speelden in op hun kennis van het recht en de vermoede principes en vooroordelen van hun ondervragers om zo goed mogelijk die eigen belangen te vrijwaren.

Zelfs al hadden ze de beste bedoelingen, met het verhaal dat getuigen aan de schepenen vertelden, vertolkten ze een beeld van zichzelf: hoe wilden ze door hun ondervragers gepercipieerd worden? Wierpen ze zich op als brave, waakzame burgers, of als personen die helemaal niets met de verdachte van doen hadden? Wilden ze te kennen geven op de hoogte te zijn van alle laatste roddels of wierpen ze zichzelf op als iemand die zich niet inlaat met achterklap? Het vertellen van een verhaal was performatief. Door te vertellen dat Carel Verbeke weinig werkte, vaak vloekte en te veel dronk, voerden de getuigen zichzelf op als brave en eerbare burgers.

¹⁹ Vgl. COHEN, *She Said, He Said*, p. 417-418.

²⁰ COHEN, *She Said, He Said*, p. 415.

²¹ DE CERTEAU M., *L'invention du quotidien. 1: Arts de faire*, Parijs, 1980. Zie ook CARLIER, *Methodologische suggesties*, p. 302-305.

Ook zij konden hun verhaal echter niet uit het niets verzinnen: het moest in de eerste plaats geloofwaardig zijn. Dat bereikten ze door te refereren naar hun bronnen, in te spelen op de verwachtingen van de ondervragers, een coherent betoog op te bouwen en consistent te zijn met andere getuigen. Door te vermelden dat hij zijn informatie van Carel Verbekes eigen moeder vernomen had, legitimeerde Pieter De Clercq bijvoorbeeld zijn beschuldigende getuigenis. Dat ook Joannes Geeraert en andere getuigen naar dezelfde feiten verwezen, versterkte zijn geloofwaardigheid.²²

Het verhaal dat getuigen vertelden was bijgevolg het resultaat van een complexe onderhandeling tussen hun eigen belangen en de vermoede belangen van andere getuigen en schepenen. Om getuigenissen te gebruiken om geroddel en dagelijkse praktijken te bestuderen, is het dan ook noodzakelijk rekening te houden met die beperkte onderhandelingsruimte. Getuigenissen zijn geen vensters op 'de' stem van het volk, maar evenmin blinde muren. 'Pure' oraliteit is, zoals ik in de vorige paragraaf al aanhaalde, sowieso onbestaande. Alle taalgebruik is performatief en tactisch, beïnvloed door de concrete situatie. Getuigenissen zijn duidelijk gestuurd en sterk geworteld in hun specifieke context, maar dat maakt ze niet onbruikbaar: zoals Elizabeth Cohen ook concludeerde, blijven ze een unieke en kleurrijke kans om de vroegmoderne wereld te bekijken.²³

3. Sociale controle

Om gebruik te maken van roddels in getuigenissen, zijn niet alleen de context van orale communicatie en getuigen relevant. Zowel roddelen, het indienen van een klacht, het voeren van een proces als het getuigen in dat proces waren instrumenten van sociale controle die met elkaar in interactie stonden. Om via de ene vorm van sociale controle inzicht te krijgen in de andere, is het dus belangrijk om stil te staan bij de logica van sociale controle.

Sociale controle zorgt ervoor dat mensen sociale normen naleven, het is een beteugeling van deviant, normafwijkend, gedrag.²⁴ Het uitoefenen van sociale controle kan op veel manier gebeuren, soms zelfs onbewust: van onvriendelijke blikken, over roddels en fysiek geweld, tot het aanspannen van een proces. Vaak maken onderzoekers een onderscheid tussen 'informele' en 'formele' sociale controle. Formele sociale controle is gelegitimeerd door de staat: ze werd in het achttiende-eeuwse Kortrijk uitgeoefend door baljuws en schepenen. Een typisch voorbeeld is de

²² RAK, OSAK, 3842/1, Informatien nopende het gedragh van Carel Verbeke, 1779.

²³ COHEN, *She Said, He Said*, p. 430.

²⁴ CHRISS J., *Social control: An introduction*, Cambridge, 2007.

criminele vervolging van de overtreding van een bepaalde wet. Informele sociale controle komt van onderuit. Het zijn praktijken waarmee mensen het gedrag van anderen trachten te beïnvloeden, zonder dat die van staatswege gereguleerd zijn. In de achttiende eeuw was er daarbij een belangrijk concept: iemand die zich niet conform de sociale normen gedroeg, werd als 'eerloos' beschouwd en uitgesloten uit de samenleving.²⁵

Ook roddelen was een praktijk van informele sociale controle. Roddelen fungeerde op twee manieren als instrument van sociale controle: ten eerste door normen aan te leren, ten tweede door het overtreden van normen te bestraffen.²⁶ De eerste wijze is de meeste duidelijke: door te vertellen dat Carel Verbeke, een "oneerlyck man", "onkuysscheyt" had bedreven met zijn dochter, werd het incestverbod bevestigd. Bij het spreken over zijn gedrag werd een moreel oordeel geveld, of werd dat gedrag ten minste impliciet als afwijkend of verrassend aangemerkt. Zo leerden individuen welk gedrag aanvaardbaar was en welk niet.

Daarnaast sanctioneerde roddelen ook het overtreden van die normen. Enerzijds was die sanctionering direct: het roddelen zelf was een, weliswaar relatief milde, sanctie op deviant gedrag. Individuele beleefden immers negatieve emoties als ze merkten dat er over hen geroddel werd. Ze pasten hun gedrag aan om verder geroddel te vermijden. Joseph Coppieters, de man die zijn meid Marie Blomme verkrachtte, werd zodanig afgeschrikt door het geroddel toen ze zwanger werd, dat hij Blomme de stad uit stuurde met de belofte haar geld te sturen. Ze moest bovendien een document ondertekenen "dat de menschen seijden dat sij van hem Coppieters bevrucht was, maer dat sij met hem niet te doen en hadde gehad".²⁷

Anderzijds waren de sancties door roddels indirect. Achterklap deed dienst als medium tussen de waarneming van deviant gedrag en de sociale sancties op dat gedrag. In de eerste plaats leidde roddel over deviant gedrag tot vermindering van reputatie, tot eerverlies.²⁸ Anderen wilden minder snel contact zoeken met de persoon over wie geroddel werd. Dat had sociale

²⁵ De ruimte laat hier niet toe dieper in te gaan op het achttiende-eeuwse eergevoel. Zie o.m. pertinente opmerkingen in DINGES M., *Der Maurermeister und der Finanzrichter: Ehre, Geld und soziale Kontrolle im Paris des 18. Jahrhunderts*, Göttingen, 1994; DE WAARDT H., *De geschiedenis van de eer en de historische antropologie: een voorbeeld van een interdisciplinaire aanpak*, in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 23, 1997, p. 334-354. Zie voor meer voorbeelden van informele sociale controle HOFMAN, *Dikwijls bespied*.

²⁶ Vgl. BERGMANN J.R., *Klatsch: zur Sozialform der diskreten Indiskretion*, Berlijn, 1987, p. 194-198.

²⁷ RAK, OSAK, 8055, Proces tussen de luitenant-hoogbaljuw en Joseph Louis Coppieters, 1727-1729.

²⁸ GARRIOCH D., *Neighbourhood and Community in Paris, 1740-1790*, Cambridge, 1986, p. 54-55.

isolering en moeilijkere toegang tot werk en krediet tot gevolg.²⁹ Als het soort deviant gedrag daarvoor in aanmerking kwam, konden roddels de brug maken van informele naar formele sociale controle. Roddelen tegen baljuws of op basis van geruchten tegen iemand getuigen, zoals bij Carel Verbeke, bracht devianten in aanraking met de formele controle van de staat.

Het is gemeengoed om te beweren dat er in de achttiende en negentiende eeuw een proces van 'formalisering' van sociale controle plaatsvond.³⁰ Het belang dat mensen hechtten aan publieke eer daalde vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw, terwijl de staat steeds meer controle begon uit te oefenen op het dagelijkse leven.³¹ Dat kan ik gedeeltelijk beamen. Het aantal processen over eer daalde sterk in de tweede helft van de achttiende eeuw, terwijl het aantal criminele processen sterk toenam.³² De gerechtelijke onderzoeken in die criminele processen werden bovendien veel uitgebreider. Die formalisering van sociale controle kan echter niet eenzijdig geïnterpreteerd worden als een disciplinerende van het volk door de staat. Gewone mensen maakten van de toegenomen juridische activiteit gebruik om hun eigen belangen te dienen. Zo konden ook roddels een rol blijven spelen als instrument van sociale controle. Met het verminderde belang van eer waren roddels minder belangrijk als directe sanctie op afwijkend gedrag. Carel Verbeke paste in 1779 zijn gedrag in het geheel niet aan omdat er over hem geroddeld werd. Roddels kregen echter een nieuwe rol door te figureren in de steeds uitgebreide ondervragingen van de schepenen. Ze versterkten zo hun functie als medium naar andere, met name formele sancties op deviant gedrag.

De roddels in getuigenissen zoals die in het onderzoek naar Carel Verbeke, moeten begrepen worden vanuit die context van sociale controle. Zowel die roddels, als getuigenissen in het proces, pasten in pogingen om van onderaf

²⁹ MERRY S.E., *Rethinking Gossip and Scandal*, in BLACK D. red., *Toward a general theory of social control. Volume 1: Fundamentals*, Orlando, 1984, p. 280-287.

³⁰ SPIERENBURG P., *Social Control and History: an Introduction*, in ROODENBURG H. en SPIERENBURG P. (red.), *Social Control in Europe. Volume 1, 1500-1800*, Columbus, 2004, p. 14-15.

³¹ Over het dalende belang van publieke eer zie o.a. SHOEMAKER R., *The decline of public insult in London 1660-1800*, in *Past & Present*, 169, 2000, p. 97-131. Over toenemende staatscontrole zie o.a. ROODENBURG H., *Social Control Viewed from Below*, in: ROODENBURG en SPIERENBURG, *Social Control in Europe 1500-1800*, p. 147-149.

³² Het aantal bewaarde criminele dossiers steeg van 80 in de periode 1700-1749 naar 130 in 1750-1799, terwijl het aantal processen om belediging of eerroof daalde van 55 bewaarde dossiers in de periode 1700-1749 naar 16 in 1750-1799. Cijfers op basis van MADDENS N., *Inventaris Oud Stadsarchief Kortrijk*, Brussel, 1999. Deze cijfers moeten weliswaar met een nodige scepsis beschouwd worden: het gaat louter om het aantal bewaarde dossiers, dat niet noodzakelijk het aantal gevoerde processen precies weerspiegelt. Desalniettemin meen ik dat ze zodanig uitgesproken zijn dat ze wel een trend weergeven.

zijn gedrag te controleren. Ze vertellen niet zozeer over Carel Verbeke, dan wel over zijn omgeving. Ze tonen welke normen opgevoerd werden en ze tonen hoe overtreders van een norm aangepakt werden door uitsluiting, roddels en negatieve getuigenissen. Het is onwaarschijnlijk dat Carel zijn dochter betast heeft (de schepenen vroegen er niet naar in latere ondervragingen, dus zij hechtten er wellicht weinig geloof aan), maar het was een tactiek om de man, die zich niet gedroeg zoals zijn omgeving dat wenste, verder te discrediteren.

Conclusies

Roddels hadden Carel Verbeke duidelijk in de problemen gebracht: door zijn burens en collega's werd hij uitgesloten, zijn eigen moeder wilde van hem af en de rechters die zijn zaak onderzochten wisten veel negatiefs over hem te achterhalen. Verbeke voelde de bui hangen en nam de vlucht naar Ingelmuister, tien kilometer van Kortrijk weg. Het mocht weinig baten: hij werd opgepakt en verhoord over zijn gedrag. Zijn situatie werd nog penibeler toen hij ook verdacht werd van diefstallen te Ingelmuister. Er is geen eindvonnis bewaard, maar het leidt weinig twijfel dat hem in het beste geval een lange opsluiting wachtte.

Ik heb in dit artikel betoogd dat historici juridisch bronnenmateriaal steeds moeten lezen tegen de achtergrond van de context waarin het geproduceerd werd. Daarbij heb ik drie contexten uitgelicht: de logica van orale communicatie, de logica van het getuigen en de logica van sociale controle. Verhalen die mensen vertelden waren steeds aangepast aan de situatie. Mondelinge communicatie had tot gevolg dat een verhaal, dat vaak weliswaar steunde op een zintuiglijke waarneming, steeds veranderde. Het werd scherper, korter, coherenter en consistent met de opvattingen van de verteller en de toehoorders. De verhalen die historici via procesdossiers bereiken, zijn niet de enige of belangrijkste versie van die verhalen, maar slechts een van de vele opvoeringen.

Wanneer de rechters het doelpubliek van een verhaal waren, speelden de belangen van de vertellers veel explicieter. Getuigen handelden altijd tactisch en vertelden een verhaal dat hun eigen doelen zo goed mogelijk diende. Ze waren niet volledig vrij bij het scheppen van een narratief: de schepenen proberen hen in een bepaalde richting te sturen en ze moesten bovenal geloofwaardig overkomen. Toch hadden ze ruimte om hun verhaal aan te passen en zo een bepaald beeld van zichzelf op te hangen.

Ten slotte moeten getuigenissen steeds gelezen worden vanuit de context van sociale controle. Zowel roddelen, het voeren van het proces, als het getuigen in een proces waren middelen om normafwijkend gedrag af te

straffen. Door de bronnen in deze context te situeren, wordt duidelijk dat ze in een proces van historische verandering stonden. In de late achttiende eeuw nam immers het belang van eer af, terwijl de staat meer macht naar zich toetrok. Roddels bleven echter een rol spelen als instrument van sociale controle, maar deden dat op een andere wijze.

L'avocat vide son sac

Agnès Aguer

Université de Pau et des Pays de l'Adour

Introduction

L'objet de la linguistique¹ est l'étude descriptive, explicative et objective du fonctionnement d'une langue. La linguistique dite historique est l'étude de l'évolution d'une langue ou de plusieurs langues à travers le temps. L'étude d'une langue à un moment donné de son histoire est dite quant à elle synchronique. Cette discipline, apparue au XXe siècle, bien que n'étant pas dénommée « historique », intéresse l'Histoire en ce qu'elle révèle, précisément dans l'étude d'archives judiciaires, le fonctionnement de l'institution de la justice, les principes qui la fondent, la vie d'une société, les influences littéraires sous la plume de l'avocat. De sorte que les factums étudiés deviennent « les archives privées de l'histoire de ce monde de femmes disparues sans laisser de biographies »². Afin de démontrer que les dossiers de procès sont des constructions linguistiques et littéraires, nous étudierons deux factums provenant des archives de la Bibliothèque Nationale de France.

Le premier factum est intitulé « Précis Pour la dame veuve Ripert, horloger, accusée, défenderesse et demanderess Contre Jean-Jacques Rousseau, huissier aux requêtes du Palais, accusateur, demandeur et défendeur »³. Daté de 1779 et signé par Monsieur Chuppin, rapporteur, et par De Sarry Candon, procureur⁴, il est composé de dix pages. La dame Ripert est accusée par le sieur Rousseau d'avoir fourni des modèles de lettres à sa fille mineure l'incitant à se soustraire à l'autorité paternelle pour rejoindre son amant. Le second factum s'intitule « Réponse au factum publié sous le nom de la demoiselle Petit, cy devant actrice de l'Opéra pour Mlle Jacquet, accusée

¹ PECMAN M., *Introduction à la linguistique* (en ligne) : <http://www.eila.univ-paris-diderot.fr/mpecman>.

² VISSIERE I., *Procès de femmes au temps des philosophes ou la violence des hommes au XVIIIe siècle*, Paris, Des femmes, 1985, (épigraphe).

³ BNF, 4-FM-27798.

⁴ Le rapporteur est, selon le *Trésor de la Langue Française*, dans le domaine de la vie judiciaire, utilisé en apposition d'avocat, conseiller, officier rapporteur. Le procureur est l'avocat qui établit les mémoires et il ne plaide pas. *Trésor de la langue française* (en ligne). Disponible sur Internet : <http://atilf.atilf.fr>.